

UDK: 27-528-274.2
272-565.52
272-282-549(091)
Pregledni rad
Primljeno: travanj, 2021.

Ivan RAKO

Univerzitet u Sarajevu - Katolički bogoslovni fakultet
Josipa Stadlera 5
BiH - 71000 SARAJEVO
irako87@gmail.com

NASTANAK I POVIJESNI RAZVOJ LITURGIJE VELIKOG PETKA DO FORMIRANJA MISALA IZ 1570.

Sažetak

Članak pruža uvid u srednjovjekovnu proslavu Velikog petka u Rimu, jer tek u srednjovjekovnim izvorima nalazimo jasno formiranu proslavu Velikog petka. Na samom početku daje se promišljanje o velikom otajstvu križa koje je razgolilo sav grijeh i zlo koje i danas pritišće cijelo čovječanstvo. Budući da je literatura o zadanoj temi na hrvatskom jeziku oskudna, bila je potreba istražiti prve izvore, usporediti ih, te prikazati njihove sličnosti i različitosti. U prvom dijelu rada obrađuje se ime Velikog petka u različitim rimskim izvorima koje je izvedeno po različitim kriterijima. Drugi dio rada predstavlja jezgru rimske proslave, tj. Sacramentarium Gelasianum i Ordo Romanus XXIII., izvore koji su do danas ostavili utjecaj na samu proslavu Velikog petka. Treći dio govori o razvoju liturgije Velikog petka do Missale Romanum iz 1570. godine koji je konačna točka srednjovjekovne proslave u Rimu. U posljednjem dijelu istraživanja obrađeni su pojedini i najvažniji elementi liturgije Velikog petka, odnosno služba riječi, čašćenje križa i pričest. U zaključku autor sažima cijeli članak i stavlja poseban naglasak na jedinstvo proslave, odnosno na cijeli pashalni misterij.

Ključne riječi: Veliki petak, Sacramentarium Gelasianum, Ordo Romanus, Missale Romanum 1570., služba riječi, čašćenje križa, pričest.

Uvod

Na Veliki petak, prvi dan uskrsnog trodnevlja, Crkva stavlja u prvi plan Kristovu patnju i smrt, odnosno liturgijsko sjećanje u „*Celebratio Passionis Domini*“ kako ga naziva Misal pape Pavla VI.¹ Kršćanska se zajednica okuplja kako bi, kako izriče papa Benedikt XVI., promišljala o velikom otajstvu zla i grijeha koje pritišće cijelo čovječanstvo i kako bi se ponovno, u

¹ Usp.: *Missale Romanum. Ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*. Editio typica altera (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1975.), 250.

svjetlu Božje riječi i potpomognuta liturgijskim činima, spomenula Gospodinovih patnji. Pred tišinom Isusova križa kršćanska zajednica postaje svjesna riječi koje su izgovorene večer prije: „To je krv moja, krv Saveza, koja se prolijeva za sve“ (Mk 14,24). Čovječanstvo se suočava s ovom tišinom koja bi za ljudsko uho mogla biti apsurdna. Bog nije postao samo čovjekom sa svim ljudskim potrebama, nije samo patio kako bi spasio ljudski rod preuzimajući tragediju čovječanstva, nego je umro za čovjeka.²

Kršćanska zajednica na Veliki petak ne razdvaja povijest spasenja, odnosno križ i uskrsnuće, nego aktualizira i stavlja zajedno u središte otajstvo križa koje dođe u cijeli svijet. Stoga Crkva i kliče: „*Crucem tuam adoramus domine et sanctam resurrectionem tuam laudamus et glorificamus: ecce enim propter crucem venit gaudium in universo mundo.*“ Krist je prikazao sama sebe kao dar svojem Ocu i po svojoj krvi izmirio cijelo čovječanstvo s Bogom. Smrću na križu Krist daje Bogu zadovoljštinu za grijeh čovjeka, ali i za njegovo spasenje. Židovi nisu razumjeli križ kao ni Isusovi učenici, koji su, prema papi Franji, otišli zbunjeni, prestrašeni misleći kako je sve to što se događa Isusova sudbina, misleći da onda on nije Mesija, jer Bog je nepobjediv i jak. Rimski satnik, koji nije bio Židov, nego poganin, ispovijeda vjeru „uistinu, ovaj čovjek bijaše Sin Božji“ (Mk 15,39),³ kao i Isusovi učenici koji tek nakon uskrsnuća shvaćaju *besjedu križa*. „Doista, govor o križu ludost je onima koji propadaju, a nama koji bivamo spašeni, sila je Božja“ (1 Kor 1,18).

Kristova patnja podsjeća i danas na bol, zlo i epidemiju koje opterećuju današnje čovječanstvo. I danas mržnja i zlo pokrivaju zemlju, i danas se pokazuje kako se patnja Gospodnja nastavlja u patnji ljudi. „Isus će biti na umoru dok je sveta: ne treba spavati za to vreme.“⁴ Pascalova misao aktualizira činjenicu kako se Krist i danas poistovjećuje s agonijom i patnjom čovjeka koji vidi samo *Veliki petak* svoje povijesti, ali i s današnjim čovjekom koji više „neka se razapne“ (Mt 27,23).

1. Biblijska pozadina Velikog petka

Biblijsku pozadinu i nadahnuće za liturgiju Velikog petka pronalazimo u Novom zavjetu koji svjedoči da je Veliki petak dan raspeća i smrti Isusove. Isus je uhvaćen (Mt 26,47-56; Mk 14,43-52; Lk 22,47-53; Iv 18,1-11),

² Usp.: http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/de/audiences/2009/documents/hf_ben-xvi_aud_20090408.html (09.3.2021).

³ Usp.: http://www.vatican.va/content/francesco/de/audiences/2020/documents/papa-francesco_20200408_udienza-generale.html (10.3.2021).

⁴ Blez PASKAL, *Misli 2* (Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980.), 46.

Isus pred Velikim vijećem (Mt 26,57-68; Mk 14,53-65; Lk 22,63-71; Iv 18,12-27), Isus pred Pilatom i izrugivan (Mt 27,1-2.II-30; Mk 15,1-19; Lk 23,1-5.13-25; Iv 18,28-19,16), Isusov križni put i razapinjanje (Mt 27,31-56; Mk 15,20-41; Lk 23,26-49; Iv 19,17-37). Isus umire o devetoj uri (Mt 27,46; Mk 15,34; Lk 23,44) na dan Priprave prije subote (Mt 27,62; Mk 15,42; Lk 23,54; Iv 19,31)⁵

2. Nazivlje Velikog petka u srednjovjekovnim zapadnim izvorima

U zapadnim izvorima Veliki petak se spominje pod različitim imenima, jer mu je ime izvedeno iz različitih kriterija. Prve izvore koje treba spomenuti su sakramentari. Sakramentari su liturgijske knjige, koje donose osnovne elemente liturgijskog slavlja, za pojedine događaje, čine, osnovne euhološke tekstove za slavlja. Daljnjim razvojem donose i kratke rubrike uz euhološke elemente. Sakramentari su nastali ili prate dvije rimske tradicije, strukturalno vrlo slične, na temelju papinske liturgije i liturgije *in tituli*. Oni imaju svoju evoluciju nastanka, svjedoče o razvoju i nastanku različitih liturgijskih obitelji i međusobnom odnosu tih obitelji. Sakramentari nastaju u ranom srednjem vijeku i sadržavaju molitve za predsjedatelja euharistije, ali i drugih bogoslužnih slavlja.⁶ *Sacramentarium Gregorianum* (Grgurov sakramentar) pripisuje se Papi Grguru I. i daje informacije o Papinom bogoslužju tijekom godine. Grgurov sakramentar naziva Veliki petak, nakon svojeg položaja u tjednu, kao *Feria VI maior* (*Orationes qua dicendae sunt VI feria maiore in Hierusalem*).⁷ Osim Grgurova sakramentara imamo i *Sacramentarium Gelasianum* (Gelazijev sakramentar) koji se pripisuje papi Gelaziju i u uporabi je u jednoj od titularnih rimskih crkava. Rukopis je kopiran oko 750. godine u samostanu Chelles u blizini Pariza. Gelazijev sakramentar, koji je pod utjecajem galikanske tradicije, dokumentira prezbitersku liturgiju naslovnih crkava, ali također sadržavaju i materijal biskupskog bogoslužja. U ovom sakramentaru Veliki petak dobiva ime *Feria VI in passione domini*.⁸

⁵ Usp.: Karl-Heinrich BIERITZ, *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart* (München: Beck, 2014.), 210.

⁶ Usp.: Martin KLÖCKENER, „Sakramentar. I. Allgemein“, *Lexikon für Theologie und Kirche*, sv. 8 (Freiburg: Herder, 2006.), 1455-1456.

⁷ Usp.: Jean DESHUSSES (ur.), *Le Sacramentaire Gregorien: Ses Principales Formes d'après les plus anciens manuscrits. Edition comparative* (Fribourg: Editions Universitaires Fribourg Suisse, 1971.), 176.

⁸ Usp.: Leo-Kunibert MOHLBERG (ur.), *Liber sacramentorum romanae aeclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (*Sacramentarium Gelasianum*), (Roma: Herder, 1960.), 64.

Oba sakramentara i *Sacramentarium Gregorianum* i *Sacramentarium Gelasianum* sadrže isključivo liturgijske tekstove, napomene, ali ne i tijekom liturgijskih slavlja. U kasnoj antici, nakon što dolazi do porasta pisanih predložaka u liturgiji, dolazi do reguliranja tijekom liturgijskog bogoslužja, odnosno rubrike, nazvane *Ordines*. Te zbirke *Ordines Romani* nastale su pretežno iza Alpa, uvjetovale su nastanak potpunijih liturgijskih knjiga, odnosno veliki utjecaj na formiranje zbirke *Ordines Romani* nalazimo i u galikanskoj-germanskoj tradiciji. Važna liturgijska knjiga bio je Rimsko germanski pontifikal koji je prihvaćen kao autentična rimska liturgijska tradicija.⁹ *Ordo Romanus 23* izravno informira o papinskoj liturgiji Velikog petka koji naziva *Feria VI*, dok *Ordo Romanus 30B* naziva Veliki petak, zbog njegovog karaktera pripreme na Pashu, *Feria VI in parasceve(n)*.¹⁰ Uz ove navedene izvore važno je spomenuti i Misal iz 1570. godine koji je izdan za vrijeme pape Pija V. Taj misal, koji je sadržavao detaljnost rubrika i strogost tijekom obreda, bio je obvezatan za cijelu Crkvu. Neka biskupija ili crkvena pokrajina nije bila obvezna koristiti taj misal ako bi uspjela dokazati tradiciju stariju od 200 godina nije bila obvezna koristiti ovaj misal.¹¹ *Missale Romanum* iz 1570. godine naziva Veliki petak *Feria VI in parasceve*.¹²

3. Proslava Velikog petka na Zapadu

3.1. Razvoj proslave Velikog petka u kasnoj antici

Petak prije Uskrsa u početku je bio jedan od posnih dana, odnosno dan kada se pridržavao pashalni post, kao priprema za Uskrs. Jeruzalemska hodočasnica Egerija (4. stoljeće) daje izvještaj i prvi temeljni prikaz liturgijskog slavlja u Jeruzalemu. U svojem izvještaju Egerija opisuje kako se kršćani okupljaju ujutro častiti križ, te slušati službu riječi oko tri popodne. Služba riječi sastojala se od biblijskih tekstova, tj. izvješća o mucijama koji se čitaju *aptum diei et loco* što omogućava duboko unutarnje sudjelovanje događaja spasenja i hod s Kristom na njegovu križnom putu.¹³

⁹ Usp.: Michael KUNZLER, *Liturgija Crkve* (Zagreb: KS, 2020.), 139.

¹⁰ Usp.: Michel ANDRIEU (ur.), *Les Ordines Romani du haut Moyen Age III, Les Textes, Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (Louvain: „Spicilegium Sacrum Lovaniense“ bureaux, 1961.), (23,9), 270; M. ANDREU, OR 30B,26, 470.

¹¹ Usp.: <https://www.vjeraidjela.com/stari-misal/> (24.4.2021.).

¹² Usp.: *Missale Romanum. Editio Princeps* (1570), (Città del Vaticano: Libreria editrice Vaticana, 1998.), 184.

¹³ Usp.: Georg RÖWEKAMP (ur.), „Egeria. Itinerarium. Reisebericht. Mit Auszügen aus Petrus Diaconus. De locis sanctis. Die heiligen Stätten“, *Fontes Christiani*, Bd. 20

Kako se odvijalo bogoslužje Velikog petka na Zapadu prije nego što dolazi do utjecaja s Istoka? Iz 4. i 5. stoljeća na Zapadu se nudi slika koja je vrlo diferencirana u smislu liturgijske povijesti. Ambrozije vjerojatno nije imao potpuno razvijeno sjećanje na muku. U Sjevernoj Africi Augustin svjedoči o službi riječi koja svoj vrhunac doživljava u navješćaju muke Kristove. Tradicionalno se čita muka po Mateju, iako Augustin ovaj običaj želi promijeniti, i karakteristični Psalam 21 (22)¹⁴ koji spada u tužaljke, odnosno psalam koji je Isus molio na križu. Pouzdanu proslavu Velikog petka prema rimskom obredu može se naći tek u ranosrednjovjekovnim izvorima.¹⁵

3.2. Sacramentarium Gelasianum i Ordo Romanus 23 – jezgra starorimske proslave

U ranom srednjem vijeku dolazi do kodificiranja rimske liturgije i nastanka različitih liturgijskih knjiga (*libelli* – zbirke molitava na listovima, *Sacramentari, ordines, pontifikali*...). Liturgija Velikog petka sastojala se od službe riječi, odnosno dva starozavjetna čitanja, nakon kojih slijedi biblijsko pjevanje, i od muke po Ivanu na koju se zaključi svečana molitva vjernika. U Rimu i Jeruzalemu je čašćenje križa u početku povezano s relikvijom, ali nije dio bogoslužja, nego je s njim na različite načine povezano.¹⁶ Prema prije navedenom *Sacramentarium Gregorianum*, koji je od velike važnosti za papinsku liturgiju, nalazi se samo tekst za *Orationes sollemnes*. Takozvana sveopća molitva vjernika sastoji se od devet poziva na različite nakane i same završne molitve. U Grgurovu sakramentaru moli se „*pro ecclesia sancta, pro beatissimo papa nostro, pro omnibus episcopis, presbiteris, diaconibus, acolothis, exorcistis, lectoribus, ostiariis, confessoribus, uirginibus, uiduis, et pro omni populo sancto dei, pro christianissimo imperatore nostro, pro catechumenis nostris, dilectissimi nobis deum patrem omnipotentem, pro hereticis et schismaticis, pro*

(Freiburg: Herder, 2017.), 35.3, 244; M. KUNZLER, *Liturgija Crkve*, 569-570. „Et ibi usque ad hora noctis forsitan quinta semper aut ymni aut antiphonae apte diei et loco, similiter et lectiones dicuntur; interpositae orationes fiunt...“.

¹⁴ Augustin piše o Psalmu 21: *qui psalmus omni anno legitur novissima hebdomada intento universo populo, imminente passione Christi*.

¹⁵ Usp.: Harald BUCHINGER, „Kommunionfeier am Karfreitag? Zur instabilen Geschichte einer umstrittenen Praxis“, Benjamin LEVEN – Martin STUFLESSER (ur.), *Theologie der Liturgie. Ostern feiern. Zwischen normativem Anspruch und lokaler Praxis*, (Regensburg: Pustet, 2013.), 160-161; Gerhard RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, *Zeitschrift für katholische Theologie* 77 (1955.), 40; Ivan RAKO, *Die Karfreitagliturgie in den evangelischen Kirchen in Deutschland. Entwicklung, Struktur und Theologie* (Hamburg: Dr. Kovač, 2021.), 42.

¹⁶ Usp.: H. BUCHINGER, „Kommunionfeier am Karfreitag?“, 161-162.

perfidis iudaeis, pro paganis".¹⁷ Za grad Rim, na prijelazu iz 7. u 8. stoljeće, postoje dva najstarija i istovremena izvora koji najdetaljnije daju sliku uređenja proslave Velikog petka. Ta dva izvora svjedoče o dvjema različitim liturgijskim tradicijama. Tako s jedne strane imamo papinsku liturgiju, odnosno *Ordo Romanus XXIII* (OR XXIII),¹⁸ a s druge liturgiju rimskih titularnih crkava, tj. *Sacramentarium Gelasianum Vetus* (GeV).¹⁹

Liturgija Velikog petka u papinskoj liturgiji slavi se slično kao i u Jeruzalemu²⁰ kao svečana procesijska služba s križem. Služba započinje oko osam sati, gdje se u procesiji hodi od Svetog Ivana u Lateranu do bazilike Svetog Križa Jeruzalemskog. U procesiji do bazilike Sv. Križa Jeruzalemskog, zajedno sa Papom, klerom i pukom, nosi se relikvija križa i pjeva psalam 119 (118). U svojoj desnoj ruci Papa nosi kadionicu, dok Papinu lijevu ruku drži *archidiaconus*. Papu prati drugi đakon koji nosi drvo predragocjenog križa koje počiva u dragocjenoj posudi od zlata. U samom križu nalazila se udubina u koju se stavljao balzam koji je jako lijepo mirisao.²¹ Dolaskom u baziliku Sv. Križa Jeruzalemskog, relikvije se odloži u tišini na oltar. Čašćenje križa iskazuje se prostracijom, tihom molitvom i poljupcem. Križ ne časti samo Papa nego i kler i narod.²²

Prema *Sacramentarium Gelasianum*, odnosno liturgiji titularnih crkava, ne postoji procesija nego se sve odvija u crkvi. Već od početka same liturgije Velikog petka na oltaru stoji križ za čašćenje. Nakon što je svećenik ušao u tišini, slijedi molitva u tišini koja vodi prema službi riječi.²³

¹⁷ Usp.: J. DESHUSSES (ur.), *Le Sacramentaire Gregorien* (79,338-355), 176-180.

¹⁸ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (23, 9-22), 270-272.

¹⁹ Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum* (41,395-418), 64-67; Martin KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, *Liturgisches Jahrbuch* 41 (1991.), 220.

²⁰ Usp.: G. RÖWEKAMP (ur.), „Egeria. Itinerarium. Reisebericht“, 246-247.

²¹ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (23,11), 271. „11. ... intus cavam habens confectionem ex balsamo satis bene olentem“.

²² Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 23,11-14), 270-271; G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 41. „11. Et procedent de sancto Iohanne psallendo. Beati immaculati, archidiacono tenente sinistram manum domni apostolici et ipso pontificere in dextera sua portante turibulum cum incenso et alio diacono post dorsum domni apostolici portante lignum p(re)liosae crucis ic capsula de auro cum gemmis ornata ...12. Et, dum perveniunt ad Hierusalem, intrant aecclesiam et point diaconus ipsam capsam ubi est crux super altare et sic aperit eam dominus apostolicus. 13. Deinde prosternit se ante altare... 14. Et per eius iussionem osculantur episcopi, presbiteri, diaconi, subdiaconi super altare ipsam crucem“.

²³ Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum* (GeV 395), 64; Martin KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, *Gewordene Liturgie vor dem Anspruch der Gegenwart*. In: *LJ* 41 (1991.), 220-221.

Služba čitanja je i u papinskoj liturgiji kao i u liturgiji titularnih crkava u strukturi identična. Prvo čitanje, koje čita subđakon, uzima se iz Knjige proroka Hošee 6,1-6, koje se od Novog zavjeta smatra proročanstvom koje se ispunilo u Isusu Kristu. To se proročanstvo pogotovo se odnosi na riječi proroka „poslije dva dana oživit će nas, trećeg će nas dana podignuti i mi ćemo živjeti pred njim“ (Hoš 6,2) koje oglašava *praeconium reusurrectionis*. Nakon prvog čitanja slijedi graduale *Domine audive* (Hab 3) koji pripada izvorno tradicionalnoj rimskoj liturgiji Velikog petka. Kao drugo čitanje uzima se knjiga Ponovljenog zakona, iako nije jasno koji dio knjige. Martin Klöckner smatra kako se radi o šesnaestom poglavlju navedene knjige, jer se ovaj dio knjige koristio kod židovske proslave Pashe kao i u ranom kršćanstvu uz knjige Izlaska 12. *Ordo Romanus* 23²⁴ jedini daje izvješće o knjizi Ponovljenog zakona. Knjiga Izlaska opisuje pashalno klanje janjadi i smatra se tipološkim pozivanjem na Isusa koji umire na Golgoti uzvišen na križ u času kad su se janjad klala, kako svjedoči muka po Ivanu (Iv 18,1-19,42). Kao što je pashalno janje za Židove bilo žrtva i obrok, to pashalno janje je pralik za Kristovu krvavu žrtvu na križu. Krist je na križu prolio svoju krv kako bi cijeli svijet uveo u Obećanu zemlju, kao što su Židovi, da bi se spasili, klali pashalno janje. Ovo pashalno janje je svoje ispunjenje našlo u Isusu Kristu. Svoj vrhunac služba riječi doživljava u čitanju muke po Ivanu. Izvještaj o mucu Kristovoj pripada srži bitka liturgije Velikog petka i može se reći da zauzima najvažnije mjesto među čitanjima.²⁵

Svi liturgijski tekstovi naglašavaju povijest ljudskog spasenja od protologije do eshatologije, ističu unutarnju vezu Velikog petka i same kršćanske proslave Pashe, odnosno cijelog pashalnog misterija. Iako i *Ordo Romanus* 23 i *Sacramentarium Gelasianum Vetus* svjedoče o istoj strukturi službe riječi, *Sacramentarium Gelasianum Vetus* ne navodi pojedine dijelove iako su vjerojatno identični papinskoj liturgiji. *Sacramentarium Gelasianum Vetus* donosi jednu novost nasuprot *Ordo Romanus* 23. Prije

²⁴ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)* (OR 23,18), 271. „18. Et iterum ascendit subdiaconus et legit aliam lectionem Deuteronomii, ...“.

²⁵ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 23, 17-19), 271; M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 221-222; G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 54-55. „17... statim ascendit subdiaconus in ambonem et incipit legere lectionem Oseae prophetae, post cuius descensum ascendit cantor et canit gr(adale) Domine audivi, cum versibus suis... 18. Et iterum ascendit subdiaconus et legit aliam lectionem Deuteronomii, post quem cantor ascendes incipit tractatum Qui habitat. 19. Quo completo, vadit diaconus discalciatus cum evangelio et cum eo duo subdiaconi et legit passionem domini secundum Iohannem“.

svakog starozavjetnog čitanja, svećenik nakon što je došao pred oltar, moli *Deus, a quo el Judas* i *Deus, qui peccati ueteris*.²⁶ Ovaj motiv nije baš jasan, ali kako veli Martin Klöckner možda se željelo prilagoditi običnom puku koji bi lakše mogao povezati svoje molitve s Isusovom patnjom i smrću i starozavjetne tekstove.²⁷ Služba riječi dolazi do svojega svršetka koji čine *Orationes sollemnes*.

Nakon službe riječi dolazi do čašćenja križa koji je sastavni dio liturgije Velikog petka. Oba navedena izvora i *Ordo Romanus 23* i *Sacramentarium Gelasianum Vetus* donose čašćenje križa ali njihove razlike vide se u samoj strukturi. Prema papinskoj liturgiji, Papa časti križ na početku same liturgije Velikog petka, a kler časti relikvije na oltaru na kojem stoji križ te ga nakon toga nosi kako bi ga narod častio. Za vrijeme čašćenja Svetoga Križa u međuvremenu se čitaju čitanja, odnosno u papinskoj liturgiji čašćenje od strane klera podudara se istovremeno s izlaganjem čitanja.²⁸

Za razliku od papinske liturgije, u liturgiji titularnih crkava križ stoji već na početku slavlja i stoji kao znak spasenja i sadržaja biblijskih čitanja. Čašćenje križa prema *Sacramentarium Gelasianum Vetus* našlo je svoje mjesto nakon *Orationes sollemnes* i povezano je s pričesti na Veliki petak. Pričest prema tom izvoru odvija se pod objema prilikama, tj. tijela i krvi Kristove koje donosi đakon. Nakon što je svećenik iskazao čašćenje svetom križu poljupcem, moli se Oče naš, a onda pristupa puk, ljubi križ i prima pričest pod obje prilike.²⁹ Za razliku od liturgije titularnih crkava, u papinskoj liturgiji nakon *Orationes sollemnes* ide se u procesiji prema Lateranu pod kojom se pjeva Psalam 119 (118). Veoma interesantno, kako izvješćuje *Ordo Romanus 23*, niti Papa ni đakoni ne primaju pričest. Pričest koja je posvećena dan prije, odnosno najvjerojatnije samo tijelo Kristovo, a ne i krv Kristova, ponuđena je samo puku.³⁰

²⁶ Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum*, (GeV 396. 398.), 64-65; M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 227; G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 52.

²⁷ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 227.

²⁸ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 23, 13-15.17), 271. „13. Deinde prosternit se ante altare... postquam surgit, osculatur eam et vadit et stat curca sedem. 14. Et per eius iussionem osculantur episcopi, presbiteri, diaconi, subdiaconi super altare ipsam crucem. 15 Deinde ponunt eam super arcellam ad rugas et ibi osculatur illam reliquus populus. 17. Verumtamen, ut a domno apostolico fuerit osculata, statim ascendit subdiaconus in ambonem et incipit legere lectionem...“.

²⁹ Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum*, (GeV 418), 67.

³⁰ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 23, 21-22), 272; M.

3.3. Pregled liturgije Velikog petka prema starorimskim izvorima³¹

Papinska liturgija prema OR 23		Liturgija titularnih crkava prem GeV
Procesija s križem od Laterana prema crkvi Sv. Križa Jeruzalemskog + Ps 118		Okupljanje zajednice
Postavljanje relikvije križa na oltar		Postavljanje relikvije križa na oltar
Prostracija Pape (molitva u tišini)		Ulaz u tišni s tihom molitvom
Čašćenje križa od strane Pape (oltar)		Molitva „Deus, a quo et Iudas“ Čitanje: Hoš 6?
Čašćenje križa od strane klerika (oltar)	Čitanje Hoš 6? Graduale: „Domine audivi“ (Hab 3)	Responsorium: Hab 3? Molitva: „Deus, qui peccati veteris“
Čašćenje križa od strane puka	Čitanje Pnz 16? Tractus: „Qui habitat“ (Ps 91 (90)) Muka po Ivanu	Čitanje: Izl 12 ili Pnz? Responsorium: Ps 91 (90)? Muka po Ivanu?

KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 222-224; I. RAKO, *Die Karfreitagsliturgie*, 43-45. „21. Et procedent iterum ad Lateranis, psalendo Beati immaculati. 22. Attamen apostolicus ibi non communicat nec diaconi...“

³¹ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 223.

<i>Orationes sollemnes</i>	<i>Orationes sollemnes</i>
<i>Dominus vobiscum. Et cum spiritu tuo</i> Procesija prema Lateranu + Ps 118	Prijenos euharistijskih darova na oltar Čašćenje križa poljupcem od strane svećenika Oče naš s embolizmom Čašćenje križa od strane puka
Pričest puka (samo kruh)	Pričest (kruh i vino)

4. Razvoj liturgije Velikog Petka do *Missale Romanum 1570.*

Razvoj liturgije Velikog petka, odnosno rimske liturgije, na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek odredila su dva spomenuta izvora. Zaista se može reći da su izvori *Ordo Romanus 23* i *Sacramentarium Gelasianum Vetus* jezgra rimske liturgije koji su oblikovali liturgiju Velikog petka do *Missale Romanum 1570.* godine a time i do sredine 20. stoljeća.³²

U ranosrednjovjekovnim *Ordines*, odnosno *Pontificale Romano-Germanicum (PRG)* i *Ordo Romanus 24* naziru se već različite strukturne varijante s obzirom na čašćenje križa i pričesti u cjelokupnoj proslavi. Iz navedenih izvora prepoznaju se tri glavna dijela: služba riječi, čašćenje križa i pričest.³³ Prema OR 24 križ predviđen za čašćenje ne stavlja se više na oltar. Čašćenje svetog križa također dobiva drugo mjesto u liturgiji Velikog petka, tj. izgubilo je svoje mjesto kako je to bilo prema *Ordo Romanus 23* na samom uvodu slavlja. Drugi uvodni dio, prostracija, ostala je u papinskoj liturgiji, ali više nije usmjerena prema križu, dok je molitva

³² Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 226.

³³ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 24), 291-294; Cyrille VOGEL - Reinhard ELZE (ur.), *Le Pontifical romano-germanique du dixième siècle, Le texte II, NN. XCIX-CCLVIII* (Città del Vaticano: Bibl. Apostolica Vaticana, 1963.), (99,304-335), 86-93.

dokinuta prije prvog čitanja. Kao što smo rekli, prema *Sacramentarium Gelasianum Vetus* molila se molitva prije čitanja *Deus, qui peccati veteris* koja je ostala, ali dobila svoje novo mjesto nakon čitanja, dok je druga molitva dokinuta. U službi čitanja dolazi također do promjena: umjesto Ponovljenog zakona prema *Ordo Romanus* 23 uzima se kao drugo čitanje Knjiga Izlaska 12, a za *Tractus* Psalam 140 (139). Vrhunac službe riječi zadržao je izvještaj muke Isusa Krista. Od 10. stoljeća dolazi do podjele izvještaja muke na uloge³⁴ između različitih govornika i pjevača. Služba riječi kao i u starijim izvorima završava s *Orationes sollemnes* koje su ostale gotovo ne promijenjene ostale osim molitve za Židove, gdje dolazi prvi puta do dokinuća *flectamus genua* prema *Ordo Romanus* 24³⁵, i vladare.³⁶

Čašćenje križa također dobiva novi profil. Svoje mjesto dobiva zasebno u liturgiji, odnosno odvaja se od službe riječi kako je bilo u papinskoj liturgiji, ali i od pričesti kako izvještava izvor titularnih crkava. Novost koja nastaje su pjevanja za vrijeme čašćenja križa,³⁷ antifona *Ecce lignum crucis* sa Psalmom 119 (118),³⁸ *Crucem tuam, Trishagion*, himan *Pange lingua gloriosi* i Prijekori. Uz pjevanje za vrijeme čašćenja Svetog Križa dolazi i do dramatizirajućih elementa. Donosi se prekriveni križ, a otkrivanje samoga križa, koji se otkriva u tri stupnja, prati pjevanje *Trishagiona*.³⁹ Ovo trostruko otkrivanje križa kasnije prati antifona *Ecce lignum crucis* koja se pjeva tri puta u tri različite tonske visine i nakon svakog poziva *Venite adoremus*, klekne se.⁴⁰

Sljedeći dio liturgije je pričest koja doživljava svoje obogaćenje s novim obredima i elementima. U liturgiju Velikog petka ulaze neki zajednički misni dijelovi, ali bez euharistijske molitve. U galskoj tradiciji postojala je praksa da se jedan mali dio posvećene hostije pomiješa s neposvećenim vinom, što je u sebi izazivalo povijesno dogmatski problem kao *consecratio per contactum*.⁴¹ U Bizantu je od davnine poznato posvećenje dodirom. Neposvećeni predmet koji bi samo došao u dodir s posvećenim predmetom, bivao bi također posvećen. Budući da je oltar

³⁴ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 64.

³⁵ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 24, 3.26), 288; 292.

³⁶ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 227.

³⁷ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 81-86

³⁸ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 24,35), 294.

³⁹ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 31, 46-49), 498.

⁴⁰ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 228.

⁴¹ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 88.

bio posvećen na njega bi se stavljali razni neposvećeni predmeti koji bi dodiranjem oltara bivali posvećeni.⁴²

Iz upotrebe postupno izlazi pružanje kaleža puku. Svi ovi navodi iz *Ordo Missae* dovode do neke vrste *Missa sicca*, ili kako njemačko govorno područje naziva *zerstörte Messe* Velikog petka. Pričesni dio započinje euharistijskom procesijom da bi se euharistijski darovi donijeli na oltar. Pontifikal rimske kurije iz 13. stoljeća, koji potvrđuje i *Missale Romanum 1570.*, određuje kako pričest više ne dobiva puk i asistencija, nego sam predslavitelj.⁴³ Srednjovjekovni razvoj liturgije Velikog petka s *Missale Romanum 1570.* dolazi do svoje konačne točke.⁴⁴

Missale Romanum 1570.
Postaja - bazilika Svetoga Križa Jeruzalemskog Ispred oltara prostracija - <i>Aliquandiu orant</i>
Prvo čitanje: Hoš 6 <i>Tractus</i> : Hab 3+4 <i>Oremus</i> , <i>Flect/Lev</i> <i>Deus a quo</i> <i>Tractus</i> : Ps 139 Muka (Ivan) Podjela uloga, poklek <i>Orationes sollemnes</i> + <i>Flect/Lev (non pro Iudeis)</i> <i>Odloži kazulu</i>
Zastrti križ kod oltara uzet od <i>ministri</i> 3x više <i>Ecce lignum crucis</i> + otkrivanje križa + 3x prostracija sviju + podizanje ispred oltara Čašćenje križa + pjevanje <i>Oblačenje kazule</i>

⁴² Usp.: Juraj PAVIĆ, „Postanak i razvoj grčko – slavenske liturgije pretposvećenih darova“, *Bogoslovska smotra* 1 (1963.), 114-115. „Obred konsignacije prema jednom rukopisu iz X. st. bio je ovakav: svećenik bi uzeo priliku sv. kruha, učinio 3 puta znak sv. križa nad kaležom u kojemu je obično vino i rekao: Kalež hvale i spasenja znamenuje se hostijom pomirenja za oprostjenje grijeha i za život vječni. Amen ...“

⁴³ Usp.: Michel ANDRIEU (ur.), *Le pontifical romain au Moyen-Âge. Le Pontifical de la Curie romaine au XIIIe siècle* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1940.), 469; G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 91. „Communicat autem solus pontifex (et) sine ministris...“

⁴⁴ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 228-229; I. RAKO, *Die Karfreitagliturgie*, 45-47.

U međuvremenu svijeće na oltar, oltar prekriti, križ na oltar donijeti, procesija (kler) prema mjestu <i>Reposition</i> štovanje, <i>Inzens</i>
Procesija (svečano s baldahimom) + <i>Vexilla regis</i> <i>Inzens</i> Vino + voda - miješanje (đakon) <i>Inzens</i> + posebne riječi Lavabo <i>In spiritu humilitatis</i> <i>Orate fratres</i> <i>Oremus</i> + Oče naš, embolizam <i>Elevatio</i> Lomljenje i miješanje Pričest – popratne molitve & posebne riječi <i>Domine non sum dignus ...</i> Pričest (<i>Sacerdos</i>): <i>Corpus</i> + <i>vinum</i> (bez posebnih riječi) <i>Ablution</i> + osobna molitva Purificiranje
<i>Vesper sine cantu</i> <i>Denudatur altare</i> (ogoljenje oltara)

5. Pojedini izabrani elementi proslave Velikog petka

5.1. Otvaranje liturgije Velikog petka

Početak liturgije Velikog petka karakterizira značajno djelovanje starog liturgijskog običaja prostracije. Sama gesta prostracije održala se u liturgiji zapadnih naroda, dok na Istoku ova gesta izražava poniznost i molbu pred nekom nadređenom osobom. Kršćanstvo je u 7. stoljeću preuzelo ovo pridavanje časti u liturgiju Velikog petka od bizantskog dvorskog ceremonijala koji se odnosio na cara.⁴⁵ Početak liturgije Velikog petka obilježen je ulazom u šutnji. Zatim je slijedila prostracija ili fakultativno klečanje predslavitelja i ostalih dionika pred oltarom koji mole neko vrijeme u šutnji, dok u međuvremenu zajednica kleči. Nakon prostracije ili klečanja slijedila je molitva koju je predslavitelj molio sa svojeg mjesta. Za razliku od *Missale Romanum* kod kojeg je prostracija privilegija „*Sacerdos et diaconus ... in faciem procumbunt, vel, pro opportunitate, genua flectunt ...*“⁴⁶ Misal stavlja ravnopravno: „Svećenik i sveti poslužnici obučeni u ruho crvene boje kao

⁴⁵ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 49.

⁴⁶ *Missale Romanum. Ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*. Editio typica (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1970.), 250.

za misu, pristupe k oltaru, iskažu mu počast, te se potom prostru ničice, ili ako je zgodno, kleknu i mole neko vrijeme u šutnji.“⁴⁷ Svi ovi posebni elementi uvoda zadržani su iz starorimskog bogoslužja. *Missale Romanum* iz 1570., kao i neki raniji izvori, ne poznaju uvodnu molitvu.⁴⁸

I na kraju ovoga uvodnoga dijela kako razumjeti ovaj *krik tišine*, odricanje od pjevanja i tihu molitvu? Liturgija Velikog petka upravo želi već na uvodu osloboditi čovjeka buke i uvesti ga u misterij patnje i križa pa i vlastite krivnje i potrebe za Isusovim darivanjem. Tišina, kako kaže kardinal Robert Sarah, „očituje Božje suosjećanje, činjenicu da se on uključuje u naše patnje. Bog ne želi zlo. I što je zlo opakije, to postaje jasnije da je Bog u nama prva žrtva. Jedina stvarnost koja zaslužuje našu pažnju je sam Bog, a Bog je tih. On čeka našu tišinu da nam se otkrije.“⁴⁹

5.2. Služba riječi

Službu riječi kao praksu već je rano kršćanstvo naslijedilo od sinagoge. Židovska liturgija poznaje dvostruka čitanja, odnosno čitanje iz Zakona i Proroka. U 4. stoljeću dolazi već do odvijanja molitve i strukture službe čitanja na Veliki petak u Jeruzalemu. U Jeruzalemu broj čitanja je bio veći jer je i samo slavlje trajalo nekoliko sati. Armenski lekcionar⁵⁰ daje izvještaj službe riječi u Jeruzalemu.⁵¹ U hodočasničkom izvješću Egerije otkrivamo da je služba riječi izvorni dio i srž liturgije Velikog petka. U samoj liturgiji želi se naglasiti pashalni misterij toga dana koji se odvija *aptum diei et loco*,⁵² a isto tako želi se zajednici aktualizirati riječ koja se naviješta. Cijela ova struktura i naglasak na Jeruzalemu usko su povezani također i s rimskom tradicijom. Strukturalni izbor čitanja ostaje sve do postkoncilske obnove identičan strukturi s kraja 7. i početkom 8. stoljeća.⁵³

⁴⁷ *Rimski misal. Obnovljen prema odluci svetog ekumenskog sabora Drugoga vatikanskog a proglašen vlašću pape Pavla VI. Veliki tjedan* (Zagreb: KS, 2009.), 119.

⁴⁸ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 233-237.

⁴⁹ <https://www.catholicworldreport.com/2016/10/03/cardinal-robert-sarah-on-the-strength-of-silence-and-the-dictatorship-of-noise/> (28.3.2021.).

⁵⁰ Najstariji poznati lekcionar, koji je sadržavao tekstove za čitanje, nastao vjerojatno nakon 417. godine.

⁵¹ Usp.: Athanase RENOUX, *Le codex arménien Jerusalem 121*, (Turnhout: Brepols, 1971.), 281-291; G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 51.

⁵² Usp.: Usp.: G. RÖWEKAMP (ur.), „Egeria. Itinerarium. Reisebericht, 35.3: „Et ibi usque ad hora noctis forsitan quinta semper aut ymni aut antiphonae apte diei et loco, similiter et lectiones dicuntur; interpositae orationes fiunt...“

⁵³ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 238.

Missale Romanum 1570. ⁵⁴
Čitanje: Hoš 6,1-6
Tractus: Hab 3
Molitva: Deus, a quo et Iudas
Čitanje: Izl 12,1-11
Tractus: Ps 139
Muka: Iv 18,1-19,42
<i>Orationes sollemnes</i>

Služba riječi u rimskoj liturgiji Velikog petka ne izliva samo duboko žalovanje za uzetim zaručnikom nego iskazuje i duboku nadu i gleda već na uskrsno jutro. Za razliku od jeruzalemske službe čitanja iz 4. stoljeća, koja je strogo povijesno davala izvještaj o događaju, rimska liturgija službe riječi stavlja Veliki petak u kontekst cjelokupne povijesti spasenja. Kako je već rečeno, čitanje iz Knjige proroka Hošee uzeto je zbog drugog stiha koji se u tradiciji razumije kao *praeconium resurrectioni*⁵⁵

Izvješće o Isusovoj mucu središte je i vrhunac službe riječi. U Jeruzalemu se u 4. stoljeću na Veliki petak poslijepodne, kako izvještava armenski lekcionar, čitalo pet čitanja. Prvo se čitala muka po Mateju (Mt 27,3-53), kao drugo čitanje muka po Marku (Mk 15,16-41), treće čitanje uzeto je iz Luki- na evanđelja (Lk 23,32-49) i četvrto iz Ivanova evanđelja (Iv 19,25-37). Kao peto čitanje, koje daje izvještaj o polaganju Isusa u grob i koje se čitalo u bazilici groba (*Ἀνάστασις*), uzimalo se iz Matejeva evanđelja (Mt 27,57-61).⁵⁶ Za razliku od Jeruzalema, gdje su se čitali dijelovi muke iz četiri evanđelja, na Zapadu ovako nešto ne može se potvrditi. Kod Augustina nalazimo sasvim drugu vrstu navještaja muke. On muku želi čitati „secundum omnes evangelistas“, ali je naišao na otpor naroda. Umjesto uobičajene muke po Mateju, Augustin želi uvesti harmoniju evanđelja, ali ta mu namjera nije uspjela. Za razliku od Augustina kojemu ne uspijeva ovo uvođenje, harmoniju evanđelja može se naći u knjigama galikanske i mozarapske liturgije. Harmonija evanđelja, koja je pokušala dati jasniju sliku muke Isusove, nestaje na Zapadu s galikanskom liturgijom i zamijenjena je mukom po Ivanu koja se upotrebljavala u Rimu.⁵⁷

⁵⁴ Usp.: Missale Romanum 1570, 184-192.

⁵⁵ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 54-55.

⁵⁶ Usp.: A. RENOUX, *Le codex arménien Jerusalem*, 281-291; G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 60-61.

⁵⁷ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 61-62.

Muka po Ivanu koja se naviješta na Veliki petak ostaje vjernost tradiciji još od ranih rimskih izvora, što je potvrdila a i sačuvala i posljednja liturgijska obnova. Postavlja se pitanje zašto se na Veliki petak uvijek čita muka po Ivanu? Muka po Ivanu naviješta Gospodina uzvišenog na križu, ali daje i jedan uskrsni utisak na ovaj dan. Liturgija Velikog petka stavlja cjelokupni pashalni misterij u horizont, odnosno ne stavlja samo muku i smrt u centar, nego već daje pogled i na uskrsnuće, što se uklapa u raspoloženje uskrsnog trodnevlja. Čitanje muke na Veliki petak nije samo neko puko izvješće o povijesti koja se dogodila, nego ona je tumačenje i naviještanje, ne samo onoga što se dogodilo već i zašto i u koju svrhu se dogodilo.⁵⁸

Veliki petak je sa svojom liturgijom trenutak u kojem kršćanska zajednica ne bi trebala doživljavati Riječ i Isusovu muku kao neko povijesno izvješće koje se dogodilo, nego kao zahtjev razumijevanja i aktualiziranja činjenice koja se dogodila i događa zbog čovjekova spasenja.

5.3. Sveopća molitva vjernika – *Orationes sollemnes*

Sveopćom molitvom vjernika, ili kako *Sacramentarium Gelasianum Vetus* naziva *Orationes sollemnes*⁵⁹ završava služba riječi na Veliki petak. Prije nego što počne s čašćenjem svetoga križa Crkva, želi u svečanoj molitvi moliti za potrebe ovoga svijeta. Crkvi je povjereno cijelo čovječanstvo, ona se brine ispod križa za spasenje cijeloga čovječanstva i moli za svoje neprijatelje i progonitelje. Sveti Pavao u poslanici Timoteju (1 Tim 2,1-3) iskazuje već molitvu za sve ljude, a posebno za one koji su na vlasti. Formulaciju sveopće molitve nalazimo već u 5. stoljeću od kojih su neke preživjele do danas. Također uspostavljena je i struktura molitve sa svećeničkim pozivom na molitvu, pozivom đakona kao i sažeta svećenikova molitva.⁶⁰

Izvori s krajem 7. stoljeća *Missale Gallicanum vetus* (GaV)⁶¹ i *Sacramentarium Gelasianum Vetus* (GeV)⁶² donose izravnu sliku sveopće molitve

⁵⁸ Usp.: M. KLÖCKENER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 239

⁵⁹ Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum*, (GeV 41,399), 65.

⁶⁰ Usp.: I. RAKO, *Die Karfreitagsliturgie*, 47.

⁶¹ Usp.: Leo Cunibert MOHLBERG (ur.), *Missale Gallicanum Vetus* (Cod. Vat. Palat. lat. 493), (Roma: Herder, 1958.), (20,92-111), 27-29.

⁶² Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum*, (GeV 41,399-417), 65-67. „1. Oremus, dilectissimi nobis, in primis pro ecclesia sancta die... 2. Oremus et pro famulo dei papa nostro sedisapostolicae ... 3. Oremus et pro omnibus episcopis, praesbyteris, diaconibus ... 4. Oremus et pro christianissimo imperatore ... 5. Oremus et pro caticuminis nostris ... 6. Oremus, dilectissimi nobis ... 7. Oremus et pro heredicis et scismaticis ... 8. Oremus et pro perfidis iudaeis ... 9. Oremus et pro paganis ...“.

vjernika, koja je nešto s malim tekstnim razlikama preuzeta i u Grgurovu sakramentaru (GrH). Razliku vidimo u molitvi za Papu. U svojoj molitvi *Sacramentarium Gelasianum Vetus*⁶³ uz Papu moli zajedno i za biskupa, dok Grgurov sakramentar⁶⁴ moli samo za Papu.⁶⁵ Iz Grgurova sakramentara preuzimaju i kasniji misali, kao i Misal pape Pija V. iz 1570. godine.⁶⁶ Poklecanje u liturgiji Velikog petka postalo je sastavni dio kod sveopće molitve vjernika. Samo poklecanje pronalazi svoje mjesto u *Sacramentariumu Gelasianumu Vetusu. Ordo Romanus 24* donosi novost u kojoj ne predviđa poklecanje u molitvi za Židove, što potvrđuju i kasniji *Ordo Romani* i sakramentari⁶⁷

Sakramentari, kao Gelazijev i onaj iz Gellona, a i Misal po zakonu rimskoga dvora donose da nakon poziva na molitvu đakon veli *Flectamus genua*, a malo kasnije i *Levate*. Misali do 1956. određuju jasno da *Flectamus genua* govori đakon, a subđakon *Levate*.⁶⁸

Veoma je važno ovdje izdvojiti razvoj molitve za Židove koja je često puta u sebi sadržavala kontekste antisemitizma i koja je imala loš prizvuk za Židove.⁶⁹

1570.
Oremus et pro perfidis Iudaeis, ut Deus et Dominus noster auferat velamen de cordibus eorum, ut et ipsi agnoscant Christum Iesum Dominum nostrum.
<i>Non respondetur Amen, nec dicitur Oremus, aut Flectamus genua, aut Levate, sed statim dicitur.</i> Omnipotens sempiternus Deus, qui etiam iudaicam perfidiam a tua misericordia non repellis, exaudi preces nostras quas pro illius populi obcaecatione deferimus, ut agnita veritates tuae luce, quae Christus est, a suis tenebris eruantur. Per eundem Dominum ...

⁶³ Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum*, (GeV 41,402), 65. „Oremus et pro famulo dei papa nostro des apostolicae *Illo* et pro antestite nostro *Illo* ...“.

⁶⁴ Usp.: J. DESHUSSES (ur.), *Le Sacramentaire Gregorien* (GrH 79,340), 176. „Oremus, et pro beatissimo papa nostro *ill...*“

⁶⁵ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 66-67.

⁶⁶ Usp.: *Missale Romanum 1570.*, (1223-1242), 246-248.

⁶⁷ Usp.: Zvonko PAŽIN - Karlo VIŠATICKI, „Sveopća molitva bogoslužja Velikog petka“, *Crkva u svijetu* 2 (2012.), 218-220.

⁶⁸ Usp.: Z. PAŽIN - K. VIŠATICKI, „Sveopća molitva“, 220.

⁶⁹ Usp.: I. RAKO, *Die Karfreitagsliturgie*, 48.

Molitva za Židove bila je u uporabi gotovo identična u svim izvorima sve do 1951. godine. Problematiku stvaraju izrazi *perfidus* i *perfidia*, što bi značilo nevjeran, odnosno bez vjere, a kasnije i još neprikladnije značenje kao perfidan.⁷⁰ *Ordo Romanus* 24 određuje kako u molitvi za Židove nema poklecanja objašnjavajući kako su se Židovi samim poklecanjem htjeli narugati Kristu.⁷¹ Osim problematike *perfidus* sljedeći problem stvarao je izraz *koprena* i *zasljepljenost*. Iako ti pojmovi u sebi sadržavaju kršćansko shvaćanje, očito nadahnutom 2 Kor 3,12-16⁷², oni postaju prekazi, pogotovo u kontekstu antisemitizma.⁷³

5.4. Čašćenje križa

Čašćenje križa je zasigurno sastavni dio liturgije Velikog petka. Po drvu križa dođe radost opet u cijeli svijet. Prema svetom Ivanu Zlatoustom, nitko se ne treba sramiti križa koji je postao znak našega spasenja, nešto najveće od svih blagodati po kojima živimo i po kojima jesmo. Naše spasenje ostvaruje se putem križa. Križ je otkupio i preobratio svijet, otjerao pogreške, a donio istinu na zemlju, odnosno pretvorio zemlju u nebo. Po križu više smrt nije smrt, nego je postala samo san.⁷⁴ Čašćenje križa u liturgiji Velikog petka, prema izvještaju jeruzalemske hodočasnice Egerije, nalazi se već u 4. stoljeću. Ubrzo je ova tradicija čašćenja križa dospjela u Zapadnu Crkvu. U 5. stoljeću u crkvi Svetoga Križa u Rimu nalazila se čestica relikvije svetoga križa ali do njezinog štovanja na Veliki petak, pod utjecajem jeruzalemske prakse, vrlo brzo dolazi u papinskoj liturgiji Velikog petka.⁷⁵ Za razliku od papinske liturgije, prema Grurovu sakramentaru, ne nalazimo liturgijske tekstove takve prakse. U titularnim crkvama, prema *Sacramentariumu Gelasianumu Vetusu*, ovaj je običaj našao svoje mjesto u liturgiji Velikog petka. Prvi izvještaj čašćenja križa u papinskoj liturgiji nalazi se u *Ordo Romanus* 23. Čašćenje križa u papinskoj liturgiji nailazi na jednu nespretnost. Naime, prema *Ordo Romanusu* 23 čašćenje križa događa se istovremeno sa službom riječi. *Ordo Romanus* 24, kako bi izbjegao ovu nespretnost, izvještava o dva dijela

⁷⁰ Usp.: Z. PAŽIN – K. VIŠATICKI, „Sveopća molitva“, 225-226.

⁷¹ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 24), 288; Z. Pažin – K. Višaticki, „Sveopća molitva“, 227.

⁷² Usp.: Izl 19,5-6; 1 Pt 2,9.

⁷³ Usp.: Z. PAŽIN – K. VIŠATICKI, „Sveopća molitva“, 226.

⁷⁴ Usp.: Alfons HEILMANN (ur.), *Texte der Kirchenväter* (München: Kösel, 1963.), 212-213.

⁷⁵ Usp.: Marco BENINI, M., *Die Feier des Osterfestkreises im Ingolstädter Pfarrbuch des Johannes Eck*, (Münster: Aschendorff, 2016.), 226.

proslave Velikog petka. Prije podne održava se služba riječi, dok je poslije-podne čašćenje križa i pričest.⁷⁶

Čašćenje križa na Veliki petak poznaje dvije različite varijante. Prva varijanta donosi pomiješanost čašćenja križa i pričesti. Prema *Sacramentarium Gelasianum Vetus* i *Ordo Romanus 31* postavlja se križ prije službe riječi. Predslavitelj se pričesti nakon što je iskazao čašćenje križu. Nakon predslavitelja pristupa narod koji prvo isto kao i predslavitelj iskaže poljupcem čašćenje križu, a onda pristupi pričesti. Ovu praksu *Sacramentarium Gelasianum Vetus* preuzeo je i Misal pape Pija V. iz 1570. godine.⁷⁷ *Ordo Romani 27.28* donose drugu varijantu čašćenja križa. Ova varijanta predviđa kako se križ postavlja nakon službe riječi. Za razliku od prve varijante, u kojoj su čašćenje križa i pričest pomiješani, ova varijanta predviđa kako se čašćenje križa od strane predslavitelja i naroda odvija prije pričesti.⁷⁸ U sjevernoj Francuskoj u 9. stoljeću, prema *Ordo Romaus 31*, susreće se da križ po prvi puta, koji je predviđen za čašćenje, bude zastrt. Za vrijeme otkrivanja križa, predviđenog za čašćenje, pjeva se *Ecce lignum crucis*. Praksa pokrivanja i otkrivanja križa, koju je prihvatio i Misal iz 1570.⁷⁹, razvija dramatičnu liturgiju. Ova dramatična uloga u liturgiji udovoljavala je srednjovjekovnim potrebama ljudi koji su cijenili ilustrativne elemente.⁸⁰

Prema Martinu Klöckneru prvi oblik s trostrukim otkrivanjem križa u mnogim slučajevima je neprikladan. On tumači kako je prije svega praktična uloga u rukovanju s platnom koja često zanemari ozbiljnost onoga što se dogodilo. S ovim mišljenjem se možda možemo i složiti. Budući da su mise za vrijeme pandemije često puta bile i jesu još ponegdje *online*, mogle su se vidjeti različite *akrobacije* od strane svećenika u liturgiji koje često puta više dođu do izražaja nego ono što zaista treba doći. No, za njega je još temeljni prigovor da je neprimjereno pokrivati križ baš onoga dana kada njegova poruka treba biti centar liturgije. Ovaj prigovor, prema mojem mišljenju, ne stoji jer ako je sve otkriveno kako da križ dođe onda u središte liturgije. Ovim pokrivanjem događa se otkrivanje, odnosno križ koji je za mnoge i danas pokriven, dobiva svoj centar da ga liturgija omogući otkriti za svakoga.⁸¹

⁷⁶ Usp.: Hansjörg AUF DER MAUR, H., „Feiern im Rhythmus der Zeit I. Herrenfeste in Woche und Jahr“, *Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft* 5 (1983.), 109-110.

⁷⁷ Usp.: *Missale Romanum 1570.*, (1243-1257), 192-195.

⁷⁸ Usp.: H. AUF DER MAUR, „Feiern im Rhythmus der Zeit I.“, 110.

⁷⁹ Usp.: *Missale Romanum 1570.*, (1243), 192.

⁸⁰ Usp.: H. AUF DER MAUR, „Feiern im Rhythmus der Zeit I.“, 110; I. RAKO, *Die Karfreitagsliturgie*, 48-50.

⁸¹ Usp.: M. KLÖCKNER, „Die ‘Feier vom Leiden und Sterben Jesu Christi’ am Karfreitag“, 242.

5.5. Pjesme za vrijeme klanjanja križu

Pjevanje za vrijeme čašćenja križa sa svojim psalmima i himnima u ranije vrijeme nije bilo poznato. Prema jeruzalemskim izvorima iz 4. stoljeća čašćenje križa od strane hodočasnika odvijalo se u šutnji. Kao i u Jeruzalemu, tako i prema rimskim izvorima, odnosno *Sacramentarium Gelasianum Vetus* i *Ordo Romanus 23*, čašćenje križa odvija se u tišini.⁸² U rimskoj liturgiji je prvo pjevanje za vrijeme čašćenja križa bilo jednostavno. Za razliku od galikanske i mozarapske liturgije, koja je njegovala pjevanje himana, u Rimu je ostala jednostavna psalmodija. Značajka rimske liturgije, prema *Ordo Romanus 23*, zasigurno je psalam 118, preuzetog s Istoka, koji se pjevao za vrijeme procesije od Laterana prema bazilici Svetoga Groba.⁸³ Budući da jedan psalam zahtijeva popratnu antifonu, kod otkrivanja križa ostala je sve do danas antifona *Ecce lignum crucis*, koja u sebi izriče stare molitvene misli. Sljedeća antifona koja zauzima važno mjesto, a koja se pojavljuje tek u 9. stoljeću kod čašćenja križa, jest *Crucem tuam*. Ta antifona dolazi u poveznicu sa psalomom 67 (66) i najvjerojatnije je preuzeta iz bizantske liturgije. Preko *Pontificale Romano-Germanicum*, koji je preuzeo ovu antifonu, antifona *Crucem tuam* dolazi u rimske knjige 13. stoljeća i ostaje sve do danas kod čašćenja križa (Misali iz 1570.,⁸⁴ 1970.,⁸⁵ 2008.⁸⁶). Ova antifona vrijedna hvaljenja u sebi izražava povezanost križa i uskrsnuća. S tom antifonom Crkva, iako se na Veliki petak spominje patnje, križa i smrti, ne odvaja križ i uskrsnuće koje bez križa nije bilo moguće. Stoga Crkva i pjeva na Veliki petak *Tvoime križu klanjamo se, Gospodine, te hvalimo i slavimo sveto uskrsnuće tvoje, jer evo: drve-ta radi nastade radost u cijelom svijetu*.

Himan *Pange lingua gloriosi* od Venantiusa Fortunatisa, koji nalazimo u *Ordo Romanus 31*, *Pontificale Romano-Germanicum*⁸⁷, *Missale Romanum 1570.*⁸⁸ i svim ostalim do sada znanim misalima, koji se pjeva

⁸² Usp.: H. AUF DER MAUR, „Feiern im Rhythmus der Zeit I.“, 110.

⁸³ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 23,11), 270. „Et procedent de sancto Iohanne pssalendo. Beati immaculati ...“

⁸⁴ Usp.: *Missale Romanum 1570.*, 194.

⁸⁵ Usp.: *Missale Romanum 1970.*, 258.

⁸⁶ Usp.: *Missale Romanum. Ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum*. Editio typica terzia (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2008.), 325.

⁸⁷ Usp.: Cyrille VOGEL – Reinhard ELZE (ur.), *Le Pontifical romano-germanique* (PRG 2,99.334), 227; 92.

⁸⁸ Usp.: *Missale Romanum 1570.*, (1248-1257), 250-251.

za vrijeme čašćenja križa, upotrebljava se zajedno s antifonom *Crux fidelis*. Uz trijumfalni karakter muke, križ je predstavljen kao drvo života kojemu Crkva izražava hvalu i pohvalu, drvo života koje je znak pobjede (*crucis trophaeum*) cijelog kršćanstva.⁸⁹

Tradicionalno pjevanje za vrijeme čašćenja križa, koje ne nalazimo u Jeruzalemu, jesu Prijekori (*Improperia*). Prijekori, koji su stavljeni u usta Krista na križu, ne predstavljaju optužbu Spasitelja, nego prigovor „ja tebe izvedoh iz zemlje Egipta, ti pripravi križ svome Spasitelju“. Ovi prigovori formulirani su nasuprot svim blagodatima koje je iskusio izraelski narod prije njegove inkarnacije, prema onome što je on doživio u svojoj mucu. Razlikuju se dvije neovisne verzije Prijekora. Prva verzija su Prijekori I koji su izravno povezani s Knjigom proroka Miheja 6,3-4 i Iz 5,1-7, sastoje se od tri strofe i stihom *popule meus* povezani s Trishagionom. Druga verzija su Prijekori II koji se sastoje od devet strofa i koji su inspirirani i nadahnuti četvrtom apokrifnom knjigom Ezrinom. U 15. stoljeću misali, kao i misal iz 1570., kombiniraju dvije verzije (Prijekori I, *Trisahagion* i Prijekori II) gdje nastaje jedno pjevanje nazvano *Improperia*. Korijen imena improperije pronalaze u Starom zavjetu i ukazuju i na oblik židovskih improperija. Bez sumnje možemo tvrditi da postoji povezanost između židovskih i kršćanskih improperija, no koliko su ovisne jedna o drugoj, još uvijek nije jasno. Veoma je važno ovdje ne zaboraviti, pa ni prešutjeti, da su često kršćanske improperije u različitim tekstovima, kao primjera radi kod Melita Sardskog, pokazivale snažne protužidovske formulacije. Umjesto izražavanja negativnih i protužidovskih formulacija, u improperijima se treba prepoznati bogatstvo bliskog odnosa židovske i kršćanske tradicije. Drugo što u njima treba prepoznati su, s jedne strane divna djela koja učini Gospodin (usp.: Ps 126,2-3), a s druge, neuspjeh čovjeka bilo židovske, bilo kršćanske zajednice prema tom istom Bogu.⁹⁰

5.6. Pričest na Veliki petak

Treći dio liturgije Velikog petka u današnjoj rimskoj liturgiji je pričest ili takozvana *missa praesanctificatorum*. Nakon čašćenja križa donose se posvećeni darovi liturgije Velikog četvrtka. Ne slavi se misa, nego upravo odricanje na ovaj dan kao dio najstarije kršćanske tradicije. Egerija u svojem izvještaju o Velikom petku u Jeruzalemu ne spominje ni

⁸⁹ Usp.: H. AUF DER MAUR, „Feiern im Rhythmus der Zeit I.“, 110; G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 86.

⁹⁰ Usp.: H. AUF DER MAUR, „Feiern im Rhythmus der Zeit I.“, 111; I. RAKO, *Die Karfreitagsliturgie*, 50-51.

jednom riječi misa ili pričest. Slavlje mise želi se na uskršno jutro proslaviti s uskršlim Gospodinom. Obred pričesti u rimsku liturgiju Velikog petka prešao je u 7. stoljeću sa Istoka koji je uveo liturgiju pretposvećenih darova da bi se vjernici mogli pričestiti u dane kad se nije održavala žrtva. Uspoređujući donašanje rimsku *missa praesanctificatorum* s bizantskom, otkriva se zajedništvo kod *Pater noster* kao pripravne molitve pred pričest.⁹¹ U *Sacramentariumu Gelasianumu Vetusu* nalazimo i susrećemo najstariju formu *Missa praesanctificatorum*.⁹² GeV nam svjedoči kako svećenik nakon uvodne formule govori *Pater noster* sa završnim embolizmom, te nakon čašćenja križa pristupa pričesti. Osim u *Sacramentariumu Gelasianumu Vetusu* obred pričesti također se može naći i u galsko – franačkom području s kraja 7. i početkom 8. stoljeća. No, pričest u papinskoj liturgiji, prema *Ordo Romanusu* 23, ne pozna u to vrijeme obred pričesti u liturgiji Velikog petka. *Ordo Romanus* 23⁹³ veoma jasno kaže kako ni Papa, a ni đakoni ne primaju pričest, ali prema izvoru postoji mogućnost pričestiti se tko želi. Onaj tko se želi pričestiti, dobije pričest od posvećenih darova Velikog četvrtka ili ako ne želi u papinskoj liturgiji, odlazi u drugu crkvu ili titularnu crkvu kako bi primio pričest.⁹⁴

Stoljećima svjedočimo kako papinska liturgija na Veliki petak nije poznavala obred pričesti. Tek liturgijske knjige 12. stoljeća pružaju jasne dokaze o pretposvećenim darovima u papinskoj liturgiji Velikog petka.⁹⁵ Postoje dva tzv. modela obreda pričesti. U prvom modelu nalazimo pominjanost čašćenja križa i pričesti, dok drugi model, koji je preuzeo i Misal iz 1570. godine,⁹⁶ odvaja čašćenje križa i pričest, odnosno postaju neovisni dijelovi liturgije Velikog petka. Obred pričesti nakon njezina uvođenja pa sve do Misala iz 1570. godine doživljava obogaćenja s novim obredima i

⁹¹ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 86-87.

⁹² Usp.: L. K. MOHLBERG (ur.), *Sacramentarium Gelasianum*, (GeV 41,418), 67. „Istas orationes supra scriptas expletas ingrediuntur diaconi in sacrario. Procedunt cum corpore et sanguinis domini quod ante die remasit et ponunt super altare. Et uenit sacerdos ante altare adorans crucem domini et osculans. Et dicit: Oremus. Et sequitur Praeceptis salutaribus miniti et oratio dominica. Inde Libera nos domine quaesumus. Haec omnia expleta adorant omnes sanctam crucem et communicant.“

⁹³ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 23,22), 272. „Attamen apostolicus ibi non communicat nec diaconi ...“

⁹⁴ Usp.: M. ANDRIEU (ur.), *Ordines XIV-XXXIV (SSL 24)*, (OR 23,22), 272. „... Qui vero communicare voluerit, communicat de capsis de sacrificio quod V feria servatum est. Et qui noluerit ibi communicare, vadit per alias aecclesias Romae seu per titulos et communicat.“

⁹⁵ Usp.: H. BUCHINGER, „Kommunionfeier am Karfreitag?“, 164.

⁹⁶ Usp.: *Missale Romanum 1570.*, (1258-1270), 195-197.

elementima. Kao što smo već rekli, u galikanskoj tradiciji u 8. stoljeću dolazi da se u neposvećeno vino stavlja jedan mali dio posvećene hostije kao *consecratio per contactum*. Međutim, u istom stoljeću dolazi do ukidanja pričesti pod obje prilike. U 12. stoljeću dijeljenje pričesti vjernicima kao praksa iščezava. Prema Rimskom pontifikalu ovoga vremena dolazi do ritualnog širenja pretposvećene mise. Vino se donosi na oltar koje se kadi zajedno s tijelom Gospodnjim te se izgovara žrtvena molitva *In spiritu humilitatis* i moli *Pater noster*. Analogno žrtvi s vinom donosi se i voda. Darovi zajedno s oltarom bivaju okađeni, dolazi do uvođenja molitava za kađenje, kao i *Ora-te Fratres* i svećeničke molitve za pričest bivaju preuzete iz *Messordo*. U 14. stoljeću dolazi također do ugrađivanja *Elevatio* hostije u *praesanctificationum misse* Velikog petka. Cijeli razvoj pričesti, koji prihvaća i Misal iz 1570. godine, sve je više i više sličio misnom obredu, ali bez pretvorbe, što je dovelo do naziva slavlja pričesti kao *Missa sicca*.⁹⁷

U kasnom srednjem vijeku dolazi do opće tendencije opadanja pričesti za vjernike, tako da sve češće pričest prima samo slavitelj. Prema Harald Buchingeru ironija je povijesti liturgije da u Rimu od svih ljudi Papa, prema starorimskim izvorima, nije uopće prisutan bio za vrijeme dok se pričest dijelila vjernicima, dok sada jedini prima pričest. Budući da se ta praksa, da samo predslavitelj uzima pričest, se nije uvijek striktno držala, posttridentski misal iz 1570. ne predviđa pričest za vjernike.⁹⁸

Uskraćivanjem pričesti vjernicima, slavlje poprima sve više karakter pobožnosti prema pričesti u kojoj vjernici dobivaju ulogu pobožnog i zadivljenog gledatelja. Prenošnje euharistijskog kruha odvija se u svećanoj procesiji koju prati od 15. stoljeća pjevanje himna *Vexilla regis prodeunt*. Uz obred *consecratio per contactum*, *Missale Romanum* iz 1570. godine⁹⁹ prihvaća i ovu svečanost.¹⁰⁰

Zaključak

Srednjovjekovna liturgija Velikog petka stavlja u prvi plan muku i smrt Kristovu. Crkva okuplja svoju zajednicu da bi promišljala, ali i aktualizirala ovo veliko otajstvo križa. Iako se Crkva u svojoj liturgiji Velikog petka spominje muke i smrti Kristove, ona ne razdvaja povijest spasenja,

⁹⁷ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 88-90.

⁹⁸ Usp.: H. BUCHINGER, „Kommunionfeier am Karfreitag?“, 168-169.

⁹⁹ Usp.: *Missale Romanum 1570.*, (1258-1259), 195.

¹⁰⁰ Usp.: G. RÖMER, „Die Liturgie des Karfreitags“, 91-93; H. BUCHINGER, „Kommunionfeier am Karfreitag?“, 169-170; H. AUF DER MAUR, „Feiern im Rhythmus der Zeit I.“, 112; I. RAKO, *Die Karfreitagsliturgie*, 51-53.

ne odvaja križ i uskrsnuće, nego stavlja to veliko otajstvo zajedno u središte liturgije Velikog petka. Veliki petak spominje se pod različitim imenima zbog različitih kriterija, odnosno radi se ili o položaju u tjednu ili o njegovu karakteru kao pripremi na Pashu. Proslava Velikog petka u Rimu ima značajno svoje uporište u jeruzalemskoj proslavi, kako nas izvještava hodočasnica Egerija. Tek u ranosrednjovjekovnim izvorima nalazimo pouzdanu proslavu Velikog petka u Rimu s dvije strukturalno slične prakse: u papinskoj liturgiji i liturgiji *in titulus*. Zasižno dva najvažnija izvora ranosrednjovjekovne proslave, koja su označila liturgiju Velikog petka sve do danas jesu *Ordo Romanus XXIII*. i *Sacramentum Gelasianum Vetus*. Liturgija Velikog petka u svojoj strukturi prema papinskoj liturgiji ili liturgiji titularnih crkava, sastoji se od službe riječi, čašćenja križa i pričesti.

Ulaskom u liturgiju Velikog petka progovara tišina kako bi čovjeka oslobodila svih okova galame i uvela u razmatranje velikog otajstva križa. Uz čitanja iz Starog i Novog zavjeta, čitanje ili pjevanje muke je zasižno središnji dio službe čitanja. Crkva želi kroz izabrana čitanja staviti u središte cijeli pashalni misterij i već na Veliki petak gledati na uskrsno jutro. Na Veliki petak Crkva također moli za potrebe ovoga svijeta izražavajući svoju brigu za cijeli svijet. Veoma je važno još jedanput spomenuti kako je molitva za Židove izazivala velike kontroverzije pa i zvuk antisemitizma. Dok Crkva u srednjovjekovlju moli za potrebe ovoga svijeta, moli i za Židove, nazivajući nevjernima, što u sebi uključuje generaliziranost, a možda ponekad i isključenost jednom odabranog sada nevjernog naroda.

U središtu liturgije Velikog petka, uz liturgiju riječi, zasižno je čašćenje križa koji temelj ima još u 4. stoljeću u Jeruzalemu. Stoga Crkva u liturgiji Velikog petka želi za sve ljude otkriti zastrti križ i poziva „dođite poklonimo se“ drvu križa na kojem je visio spas svijeta. Sastavni dio proslave Velikog petka je pričest koja je u sebi ponekad sadržavala veliku nedosljednost glede pitanja primatelja pričesti. Ne dolazi samo do problema tko treba primati pričest nego i teološka opravdanost primanja svete pričesti na dan posta, te praksa *per consecratio per contactum*. Vazmeno trodnevlje je zasižno proslava jednog pashalnog otajstva podijeljenog u nekoliko dijelova onako kako ga je Crkva u prvim stoljećima izražavala i slavila kao jedinstvo.

THE ORIGIN AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE LITURGY OF GOOD FRIDAY UNTIL THE FORMATION OF THE MISSAL OF 1570.

Summary

This article provides an insight on the medieval celebration of Good Friday in Rome, because only in medieval sources can we find a clearly formed celebration of Good Friday. At the beginning there is a reflection on the great mystery of the cross, which exposed all the sin and evil that still oppresses humanity today. Since the literature on this topic in the Croatian language is very scarce, it was necessary to research primary sources, compare them, and show their similarities and differences. The first part of the paper deals with the name of Good Friday in various Roman sources, which is derived by different criteria. The second part presents the core of the Roman celebration, the Sacramentarium Gelasianum and Ordo Romanus XXIII, the sources that have had an impact on the celebration of Good Friday until today. The third part examines the development of the liturgy of Good Friday up to the Missale Romanum of 1570 which is the final point of the medieval celebration in Rome. In the last part there is a discussion of some of the most important elements of the Good Friday liturgy, that is, the service of the word, the worship of the cross and communion. In conclusion, the author summarizes the entire article and places special emphasis on the unity of the celebration, and the whole Paschal mystery.

Keywords: *Good Friday, Sacramentarium Gelasianum, Ordo Romanus, Missale Romanum 1570, service of the word, worship of the cross, communion.*

Translation: Josip Knežević and Kevin Sullivan